

JOZEFAS DICGENAS

„PRAKTINIS PROTAS“, ARBA MORALĖ *

a) Išmintingumas, protingumas

Aiškų pažinimo metodas, dvasios samprata turi išspręsti visas religijos ir filosofijos problemas, išsamiai išaiškinti didžiuosius arba visuotinius klausimus ir taip visiškai ir galutinai grąžinti tyrimą prie jo paskirties — detalių empirinių santykių pažinimo. Jeigu tai, kad protas savo veikloje remiasi jutimine medžiaga, kad jam reikalinga priežastis, mes laikome proto dėsniu, atkrita ir klausimas apie pirmąją, arba visuotinę, priežastį. Tada žmogiškasis protas pripažįstamas pirmąja ir paskutiniąja, galutine visų atskirų priežasčių priežastimi. Jeigu laikome dėsniu tai, kad proto veiklai būtinai reikalinga kažkas duota, kokia nors pradžia, kuria jis remiasi, klausimas apie pirmąją pradžią tampa beprasmis. Jeigu mes suprantame, kad protas kuria abstrakčią vienovę iš konkrečios įvairovės, kad jis konstruoja tiesą iš reiškinių, substanciją iš akcidenčių, viską suvokia tik kaip visumos dalį, kaip tam tikros rūšies individą, kaip daikto savybę, tada klausimas apie „daiktą savyje“, apie kažką realaus, kas glūdi reiškiniuose kaip savarankiškas dalykas, tampa tuščias. Žodžiu, proto nesavarankiškumo samprata verčia mus *savarankiško pažinimo* siekimą laikyti neprotingu.

Nors metafizikos pagrindinės problemos — visų priežasčių priežastis, pradžių pradžia, daiktų esmė — ir mažai domina šiandieninį mokslą, nors dabarties reikmės ir tapo svarbesnės už spekuliacijas, tačiau šio *praktinio pašalinimo* neužtenka jų padariniams įveikti. Kol nelaikoma teoriniu dėsniu, kad protui *kiekviename* jo praktikos akte reikalingas jutimiškai duotas objektas, niekada nebus galima atsisakyti beobjektinio mąstymo, šio blogo įpročio spekuliatyvinės filosofijos, siekiančios pažinimo be ryšio su jutiminiu objektu. Mūsų gamtininkai tai labai aiškiai parodo, vos tik jie pereina nuo apčiuopiamų dalykų prie abstrakčių. Kivirčiai gyvenimo išminties, dorovės klausimais, ginčai apie tai, kas išmintinga, gera, teisinga, bloga, rodo, kad čia jau moksliskai nebesutariama. Patys tiks-

* Versta iš *Joseph Dietzgen, Das Wesen der menschlichen Kopfarbeit.* — Schriften in drei Bänden, Bd. 1, Berlin, 1961, S. 103—139. Išvertė A. Lozūraitis, su originalu sutikrino A. Gallius.

liausieji tyrinėtojai socialinio gyvenimo srityje nuolat užmiršta savo induktyvinius metodus ir klaidžioja filosofinėse spekuliacijose. Kaip fizikoje tikima nejutiminėmis fizikinėmis tiesomis, „daiktais savyje“, taip čia tikima tuo, kas „savaime“ protinga, išmintinga, teisinga, bloga, abso-
liučiais gyvenimo santykiais, t. y. nesąlygotomis sąlygomis. Čia reikia pritaikyti pasiektus rezultatus, gynojo proto kritiką.

Kadangi mes sąmonę, žinojimo būtį, dvasinę veiklą (visuotinė jos forma) laikėme bendrybe, išsivysčiusia iš atskirybės, bus perifrazė, pasakius, kad protas savo žinojimą vysto iš priešybių. Duotuose įvairios apimties ir įvairios trukmės reiškiniuose pažinti būtį iš regimybės ir regimybę iš būties; įvairaus svarbumo reikmėse išskirti tai, kas esminga, būtina, remiantis tuo, kas mažiau svarbu, ir atvirkščiai — tai, kas neesminga, remiantis tuo, kas būtina; tarp įvairaus didumo dalykų didelių matuoti mažais ir mažus — dideliais, žodžiu, pasaulio priešybės matuoti vieną kita ir, išskiriant jas, sujungti — tai ir yra dvasios esmė. Dažnai kalboje instinktyviai žodis „pažinti“ pakeičiamas žodžiu „išmatuoti“. Matavimui reikalingas tam tikras mastelis. Kaip mes negalime pažinti objektų, kurie „savaime“ būtų dideli ar maži, kieti ar minkšti, ryškūs ar blausūs, kaip visi šie predikatai pažymi santykius, kaip jiems būtinai reikalingas tam tikras mastelis, pagal kurį jie nustatomi, taip ir protui reikalingas tam tikras mastelis, kad jis galėtų išaiškinti tai, kas protinga.

Jeigu mums atrodo, kad kitų laikų, tautų ar asmenų veiksmas, institutai, sąvokos, maksimos yra neprotingi, tai taip dažniausiai yra dėl to, kad mes taikome klaidingą mastelį, neatsižvelgdami į tas prielaidas ir tuos santykius, dėl kurių kitų protingumas skiriasi nuo mūsų. Tais atvejais, kai žmonės turi nevienodus požiūrius, kai jie pažįsta skirtingai, jų tarpusavio santykis yra toks pat, kaip Remiūro ir Celsijaus termometrų, iš kurių vienas virimo tašką žymi 80, o kitas — 100. Skirtingas mastelis yra skirtingų rezultatų priežastis. Vadinamojoje moralės srityje trūksta to mokslinio sutarimo, kurį matome fiziniuose moksluose, nes mes ten neturime tokio vieningo mastelio, koks jau seniai yra nusistovėjęs gamto-tyroje. Tai, kas protinga, gera, teisinga ir t. t., norima pažinti *be patyrimo*, neempiriškai, *spekuliatyviai*. Spekuliacija ieško visų priežasčių priežas ties, bemačės priežasties, tiesos „savaime“, neturinčios prielaidų, bemačės tiesos, bemačio gėrio, bemačio protingumo ir t. t.; bematiškumas yra spekuliacijos principas, visiškas pakrikimas, t. y. sutarimo nebuvimas, — jos praktika. Jeigu kurios nors pozityvios religijos šalininkai sutaria moralės klausimais, tai tik dėl to pozityvaus mastelio, kurį jiems duoda jų proto dogmos, teorijos, priesakai. Antra vertus, jeigu mes norime pažinti iš *gynojo* proto, tai jo priklausomumas nuo tam tikro mastelio bus įrodytas, remiantis *negrynu*, t. y. individualiu, tyrimu.

Tiesos arba mokslo apskritai matas yra jutimiškumas. Fizinių tiesų matas yra išorinio pasaulio reiškiniai, moralinių tiesų — *žmogus, turintis įvairiausias reikmes*. Žmogaus poelgiai yra jam duoti per jo reikmes. Troškulys išmoko gerti, skurdas — melstis. Reikmės pietuose yra pietietiškos, šiaurėje — šiaurietiškos, jos valdo laiką ir erdvę, tautas ir individus, ver-

čia laukinį medžioti, o gurmaną lėbauti. Žmogaus reikmės duoda protui matą gėriui, teisingumui, blogiui, protingumui ir t. t. išmatuoti. Tai, kas atitinka mūsų reikmes, yra gera, o kas joms prieštarauja — bloga. *Kūniškas žmogaus jausmas* yra moralinio sprendimo objektas, „praktinio proto“ objektas. Prieštaringas žmonių reikmių įvairumas nulemia prieštaringą moralinių sprendimų įvairumą. Kadangi feodalinės gildijos biurgeris klesti, esant ribotai konkurencijai, o dabartinis industrijos riteris — esant laisvajai konkurencijai, kadangi jų interesai prieštarauja vieni kitiems, tai vienos kitoms prieštarauja ir jų pažiūros, ir visiškai teisėtai vienas laiko protingais tuos institutus, kurie kitam atrodo neprotingi. Jei gu kurios nors asmenybės protas mėgina pats iš savęs nustatyti, kas protinga, tai jam nelieta nieko kito, kaip tik paversti savo asmenį bendru žmogiškumo matu. Jei gu protui priskiriamas sugebėjimas savyje atrasti moralinės tiesos šaltinį, tai įpuolama į spekuliatyvinį suklydimą, kad pažinimas galimas be jutimiškumo, be objekto. Iš to paties suklydimo plaukia pažiūra, kuri protą, kaip autoritetą, iškelia virš žmogaus, kuri reikalauja, kad žmogus paklustų proto reikalavimams. Ji žmogų padaro proto atributu, tuo tarpu kai iš tikrųjų protas yra žmogaus atributas.

Klausimas, ar žmogus priklauso nuo proto, ar protas nuo žmogaus, yra tolygus klausimui, ar pilietis egzistuoja valstybei, ar valstybė — piliečiui. Pagaliau pilietis turi pirmenybę, nes valstybė keičiasi pagal piliečių reikmes. Bet, kai tik aukščiausieji, vyraujantieji interesai išsikovoja valstybinį autoritetą, tada, žinoma, pilietis jau tampa priklausomas nuo valstybės. Kitais žodžiais: šalutiniuose reikaluose žmogus paklūsta pagrindiniam dalykui. Dideliems, bendriems, visuotiniams dalykams jis aukoja mažiau reikšmingus, mažus, atskirus, esminėms, būtinoms reikmėms pajungia kaprizingus įgeidžius. Ne protas apskritai, o tiktai iškaršusio kūno ir tuščios piniginės protas verčia atsisakyti nuo palaido gyvenimo džiaugsmų vardan bendro labo. Jutiminės reikmės yra ta medžiaga, iš kurios protas gamina moralines tiesas. Jutimiškai duotose įvairaus svarbumo arba įvairios apimties reikmėse skirti tai, kas esminga, tikra, nuo to, kas individualu, *išvystyti tai, kas bendra*, — toks yra proto uždavinys. Skirtumas tarp to, kas mums atrodo protinga, ir to, kas tikrai yra protinga, gali būti redukuotas į skirtumą tarp atskirybės ir bendrybės.

Mes prisimename, kad proto, paties jo egzistavimo, veiklos, galimybės apskritai ką nors pažinti prielaida yra jutimiškumas, kad jam reikia duoto pažinimo objekto. Būtis yra viso pažinimo sąlyga arba prielaida. Kaip fizikos uždavinys yra pažinti *tikrą būtį*, taip išminties uždavinys — pažinti *protingą būtį*. Apskritai protas turi pažinti tai, kas yra: fizikoje — kas yra tikra, filosofijoje — kas protinga. Kaip žodis „tikra“ gali būti pakeistas žodžiu „bendra“, taip „protinga“ — žodžiu „tikslinga“, taigi „tikrai protinga“ yra tas pat, kas „visuotinai tikslinga“. Mes anksčiau matėme, kad koks nors jutimiškumo reiškinyje yra tikras ne „savaime“, bet tiktai santykinai tikras, jis vadinamas tikru arba visuotiniu tik atsižvelgiant į kitus, mažiau visuotinius reiškinius. Taip ir žmogaus gyvenime tam tikri poelgiai negali būti protingi arba tikslingi „savaime“, — jie gali bū-

ti vadinami tikslingais tik atsižvelgiant į kitus poelgius, kurie siekia to paties tikslo mažiau tikslingu, t. y. *netikslingu*, būdu. Kaip tikrumas (das Wahre), bendrybė priklauso nuo santykio su atskiru objektu, su duotu tam tikro reiškinio kiekiu, su tam tikromis ribomis, kuriose tai yra tikra arba bendra, taip to, kas protinga arba tikslinga, prielaida yra tam tikri santykiai, kuriuose tai gali būti protinga arba tikslinga. Tai slypi pačiame žodyje: tikslas (Zweck) yra tikslingumo (des Zweckmäßigen) *matas* (Maß). Tiktai remiantis duotu tikslu, galima apibrėžti tai, kas tikslinga. Tiktai tada, kai tikslas yra duotas, poelgis, kuris jį realizuoja nuosekliausiai, plačiausiai ir visuotiniausiai, bus vadinamas protingu, ir priešingai, kiekvienas mažiau tikslingas būdas — neprotingu.

Remiantis iš grynojo proto analizės išvestu dėsniu, kad bet koks pažinimas, bet koks mąstymas remiasi jutiminiu objektu, tam tikru jutimiškumo kiekiu, yra aišku, kad viskas, ką skiria mūsų sugebėjimas skirti, yra tam tikras kiekis, taigi kad visi skirtumai yra tik kiekybiniai, o ne absoliutūs, tik laipsnio, o ne esmės. Ir skirtumas tarp to, kas protinga, ir to, kas neprotinga, t. y. tarp to, kas protinga tik tam tikru momentu arba tik tam tikram asmeniui, ir to, kas protinga apskritai, yra, kaip ir kiekvienas skirtumas, grynai kiekybinis, todėl visa, kas neprotinga, yra sąlygiškai protinga, ir tik tai, kas besąlygiškai protinga, yra neprotinga.

Jeigu mes suprasime, kad bet kokiam pažinimui reikalingas išorinis objektas, išorinis matas, tai prarasime norą pažinti bemaž protingumą arba protingumą apskritai. Kaip ir visur kitur, mes turėsime pasitenkinti, ieškodami protingumo atskirybėje. Nuo uždavinio aiškaus formulavimo, nuo tikslaus apribojimo, koks jutimiškumo kiekis turi būti pažintas, priklauso aiškus, tikslus, tikras, vieningas pažinimo rezultatas. Kai duoti laikas, asmuo, klasė, tauta, o kartu ir esminė reikmė, bendras, vyraujantis tikslas, tada jau negali kilti klausimo, kas protinga ir tikslinga. Tiesa, mes galime pažinti ir tikrai *visuotinį žmogiškąjį* protingumą, bet tiktai tuo atveju, kai masteliu bus paimta *visa* žmonija, o ne *kokia nors atskira* jos dalis. Mokslas gali pažinti ne tikrai atskiros individo kūno sandarą, bet ir visuotinį žmogaus kūno tipą, tačiau irgi tiktai su sąlyga, kad jis sugebėjimui pažinti pateiks ne individualią, o visuotinę medžiagą. Jeigu gamtos mokslas visą žmoniją suskirsto į keturias ar penkias rases ir nustato jų fiziognominius dėsnius, o po to tikrovėje susiduria su asmenimis arba gentimis, kurie dėl savo retų savybių negali būti priskirti jokiai konkrečiai grupei, tai šitos išimtys nėra nusikaltimas prieš fizinę pasaulio sandarą, o tiktai įrodymas, kokia netobula mūsų mokslinė klasifikacija. Tačiau jeigu viešpataujanti pažiūra tam tikrą poelgį laiko protingu arba neprotingu, o po to gyvenime susiduria su prieštaravimu, ji mano galinti išvengti pažinimo tikslinimo, tiesiog nesuteikdama priešininkui pilietybės dorovinėje pasaulio santvarkoje. Užuoť iš priešingų instancijų buvimo būtų suprasta ribota taisyklės reikšmė, tai taisyklei, nepaisant aiškaus prieštaravimo, priskiriamas pigus absoliutumas. Tai yra dogmatiškas neigimas, negatyvi praktika, kuri ignoruoja objektą kaip niekuo dėtą, o ne

pozityvus pažinimas, išsamus žinojimas, kuris kaip tik, parodydamas prieštaravimus, įrodo savo galią.

Todėl, jeigu mūsų uždavinys reikalauja išaiškinti, kas yra žmogiškai protinga *apskritai*, tai tokio predikato nusipelno tik *poelgiai*, kurie yra *be išimties tikslingi visiems žmonėms, visiems laikams ir visoms aplinkybėms*, — taigi neapibrėžtos bendrybės, neturinčios prieštaravimų ir todėl nieko nesakančios. Tai, kad fizikoje visuma yra didesnė už dalį, kad moralėje gėris turi pirmenybę prieš blogį, ir yra tokios bendros, todėl nereikšmingos, nepraktiškos žinios. Proto objektas yra bendrybė, bet tik tam tikro konkretaus objekto bendrybė. Praktinis protas susiduria su tuo, kas atskira, ypatinga, su bendrybės priešybe, su konkrečiomis, ypatingomis žiniomis. Fizikoje žinoti, kas yra visuma ir kas — dalis, galima tik tai remiantis duotais reiškiniais arba objektais. Kas moralėje yra gėris ir kas — blogis, gali būti nustatyta tik tai remiantis konkrečiu, duotu, specialiu žmogaus reikmių kiekiu. Visuotinis protas su jo visuotinėmis, amžinomomis tiesomis yra nemokšiško chimera, kuri baisiai sukausto individualias teises. Tikrovinis, tikras protas yra individualus, jis gali kurti tik tai individualų žinojimą, kuris yra visuotinis tik tiek, kiek jo pagrinde glūdi visuotinė medžiaga. Visuotinai protinga yra tik tai, ką pripažįsta *kiekvienas* protas. Jeigu vieni tam tikro meto, klasės arba partijos protą laiko teisingu, o kiti galvoja priešingai, jeigu rusų dvarininkas protingu institutu vadina baudžiąvą, o anglų buržua — savo darbininkų laisvę, tai ir viena, ir kita nuomonė yra protinga ne apskritai, o tik *santykinai*, tik tai jų daugiau ar mažiau ribotame rate.

Nereikia įrodinėti, kad tuo nėra ginčijama didelė mūsų proto reikšmė. Nors protas ir negali absoliučiai, savarankiškai atskleisti spekuliatyvinio tyrimo objektų, moralinio pasaulio objektų, to, kas tikra, gražu, teisinga, bloga, protinga ir t. t., jis vis dėlto gali, remdamasis jutimiškai duotais santykiais, skirti sąlygines bendrybes ir atskirybes, būtų ir reiškinį, būtiną reikmes ir kaprizingus įgeidžius. Net jeigu mes atmetame tikėjamą protu savaime ir todėl nesame absoliučios taikos šalininkai, vis dėlto galime, atsižvelgdami į taikius mūsų laikų arba piliečių interesus, laikyti karą baisy blogiu. Tik tai tada, kai liausimės ieškoti tiesos apskritai, mes galėsime surasti tai, kas yra tikra erdvės ir laiko atžvilgiu. Būtent tas įsisąmoninimas, kad mūsų pažinimas turi tik tai santykinę reikšmę, yra galingiausias pažangos svertas. Tikinčiųjų absoliučia tiesa pažiūroms būdinga monotoniška kilnių žmonių ir protingų institutų schema. Todėl jie priešinasi visoms žmogiškoms ir istorinėms formoms, kurios neatitinka jų normų, tačiau kurias, nepaisydama jų nuomonės, sukuria tikrovė. Absoliuti tiesa yra pirminė netolerancijos priežastis. Atvirkščiai, tolerancija išplaukia iš įsisąmoninimo, kad „absoliučios tiesos“ turi ribotą reikšmę. Grynojo proto samprata, t. y. dvasios visuotinio priklausomumo įžvelgimas, yra tikrasis kelias į praktinį protą.

b) Dorovinis teisingumas

Mūsų darbas iš esmės apsiriboja įrodymu, kad grynasis protas yra fikcija, kad protas yra visuma pavienių pažinimo aktų, kurie tik tariai yra grynai, t. y. visuotiniai, o iš tikrųjų ir būtinai visuomet yra tik praktiniai, t. y. apima atskirus pažinimus. Mes išnagrinėjome filosofiją, šią tariamą gryno arba absoliutaus pažinimo mokslą. Jos tikslas yra tuščias, nes filosofija vystosi kaip nuolatinių nusivylimų seka, kur besąlygiškos ir absoliučios sistemos pasirodo besančios sąlygotos tam tikros vietos ir tam tikro laiko. Mūsų dėstymas parodė santykinę amžinųjų tiesų reikšmę. Mes pripažinome, kad protas priklauso nuo jutimiškumo, kad jis turi tam tikras ribas, kaip būtiną bet kokios tiesos sąlygą. Jei kalbėsime atskirai apie gyvenimo išmintį, tai mes matėme, kad pateiktąjį mokymą apie „grynąjį“ sugebėjimą pažinti praktiškai patvirtina tas faktas, jog išmintis ir protingumas priklauso nuo tam tikrų jutiminių aplinkybių. Jeigu mes šią teoriją toliau taikysime moralei siauresne prasme, tai ir čia, kur ginčijamasi dėl teisingumo ar blogio, mokslinio metodo dėka galima moksliškai sutarti.

Pagoniška moralė yra kitokia, negu kriščiioniška. Feodalinė moralė skiriasi nuo dabartinės buržuazinės, kaip narsumas skiriasi nuo mokestinio pajėgumo. Žodžiu, nėra reikalo detaliai įrodinėti, kad skirtingų laikų ir skirtingų tautų moralė yra skirtinga. Svarbu šią kaitą suprasti kaip būtiną, kaip žmonių giminės pranašumą, kaip istorinį vystymąsi ir taip tikėjimą „amžina tiesa“, kurios vardan viešpataujanti klasė kiekvieną kartą išleidžia savo savanaudiškus priesakus, pakeisti teiginiu, jog *teisė apskritai* tėra tiktai sąvoka, kurią mes mąstymo dėka išvedame iš atskirų teisių. „Teisė apskritai“ reiškia ne daugiau ir ne mažiau, kaip rūšies pavadinimą, taip, kaip, pavyzdžiui, žodis „galva“. Kiekviena tikra galva yra ypatinga, žmogaus arba gyvulio galva, plati ar ilga, siaura ar stambi, t. y. savita arba individuali. Tačiau kiekviena ypatinga galva vis dėlto turi bendrų savybių, kurios būdingos visoms galvoms, pavyzdžiui, savybę būti viršutine kūno dalimi. Taip kiekviena galva turi tiek pat bendrų savybių, kiek ir ypatingų, ji tiek pat savita, kiek ir bendra. Mąstymas iš atskirų, tikrų galvų paima tai, kas joms bendra, ir taip sukuria galvos sąvoką, t. y. „galvą apskritai“. Kaip „galva apskritai“ reiškia tai, kas bendra visoms galvoms, taip „teisė apskritai“ reiškia tai, kas bendra visoms teisėms. Abi yra sąvokos, o ne daiktai.

Kiekviena tikra teisė yra ypatinga teisė, ji teisinga tik tam tikromis sąlygomis, tam tikram laikui, tai ar kitai tautai. „Nežudyk“ yra teisė taikos metu ir neteisėtumas kare; tai teisėta mūsų visuomenės daugumai, kuri mano, kad vyraujančioms visuomenės reikmėms reikia aukoti aistros užgaidas, bet neteisėta laukiniui, kuris dar nėra pasiekęs to, kad bringintų taiką bendrą gyvenimą, ir todėl minėtą teisę laiko neteisėtu savo laisvės apribojimu. Savisaugos požiūriu žudymas yra bjaurus nusikaltimas, keršto požiūriu — malonus atsilyginimas. Plėšimas plėšikui yra teisėtas, apiplėštajam — neteisėtas. Todėl apie neteisėtumą apskritai galima

kalbėti tik santykinę prasme. Koks nors poelgis yra tik tiek visuotinai neteisėtas, kiek jis visuotinai smerkiamas. Didžiajai daugumai jis yra neteisėtas todėl, kad mūsų karta labiau suinteresuota taikiu prekyvumu, negu kariniu plėšikavimu.

Kad koks nors įstatymas, teorija ar poelgis būtų absoliučiai teisingi, teisingi apskritai, jie turėtų visais įmanomais atvejais atitikti visų laikų, visų žmonių gerovę (das Wohl). Tačiau šita gerovė yra taip pat įvairi, kaip įvairūs žmonės, jų gyvenimo sąlygos ir laikas. Kas man gera, kitam bloga, kas paprastai malonu, išimtiniais atvejais gali būti skaudu, kas tinka vienam laikui, kliudo kitam. Įstatymas, kuris pretenduotų būti teise apskritai, neturėtų prieštarauti niekam ir niekada. Jokia moralė, jokia pareiga, joks kategorinis imperatyvas, jokia gėrio idėja negali žmogaus išmokyti, kas yra gera, kas bloga, kas teisinga, kas neteisinga. Gera tai, kas atitinka mūsų reikmę, bloga — kas jai prieštarauja. Bet kas gi yra gera apskritai? Viskas ir niekas! Nei tiesus medis nėra geras, nei kreivas. Nė vienas nėra geras ir abu yra geri — ten, kur man jų reikia. O mums reikia visko, kiekviena daktė mes galime atrasti gerą pusę. Mes neapsiribojame tuo ar kitu dalyku. Mes esame neriboti, universalūs, mums viskas reikalinga. Todėl mūsų interesai yra nesuskaičiuojami, neaprepiami, todėl kiekvienas įstatymas yra nepakankamas, nes jis visuomet atsižvelgia tik į ypatingą gerovę, tik į kokį nors vieną interesą, todėl jokia teisė nėra teisinga arba visos teisės yra teisingos: ir „žudyk“, ir „nežudyk“.

Gerų ir blogų, teisingų ir neteisingų reikmių, kaip ir tiesos bei suklydimo, proto bei beprotybės, skirtumo klausimas gali būti išspręstas, remiantis atskirybės ir bendrybės skirtumu. Protas lygiai taip pat negali pats savyje atrasti pozityvios teisės, absoliučių moralinių maksimų, kaip ir jokios kitos spekuliatyvos tiesos. Tikslai tada, kai jam pateikiama jutiminė medžiaga, jis gali nustatyti bendrybės ir atskirybės kiekį, esmingumo ir neesmingumo laipsnį. Pažinimas to, kas teisinga arba moralu, kaip ir bet koks kitas pažinimas, siekia bendrybės. Tačiau bendrybė yra galima tik nustatytose ribose, kaip atskirų, duotų, jutiminių objektų bendrybė. Jeigu kokia nors maksima, įstatymas ar teisė mėginami paversti teise „savaime“, teise apskritai arba visuotine teise, tai užmiršamas šitas būtinas apribojimas. „Teisė apskritai“ yra visų pirma tuščia sąvoka, kuri įgyja miglotą turinį tik tada, kai suprantama kaip *žmogaus apskritai teisė*. Tačiau moralė, teisingumo apibrėžimas turi praktinį tikslą. Jeigu mes bendražmogišką, neprieštarinę teisę laikome moraline teise, tai neišvengiamai išleidžiame iš akių praktinį tikslą. Veiksmas yra poelgis, kuris yra visuotinis, taigi visur teisingas, kalba pats už save, ir todėl nereikia jo įtvirtinti įstatymu. Tikslai ribotas, tam tikriems asmenims, klasioms, tautoms, tam tikram laikui ir aplinkybėms pritaikytas įstatymas turi *praktinę* vertę ir yra tuo praktiškesnis, kuo labiau jis ribotas, apibrėžtas, tikslus, kuo mažiau jis visuotinis.

Bendriausia, plačiausiai pripažinta teisė arba reikmė *kokybiškai* nėra teisingesnė, geresnė arba vertingesnė už mažiausią akimirkos teisę, už

laikiną asmenybės reikmę. Nors mes ir žinome, kad saulė yra milžiniška, niekas mums nekliudo *matyti* ją lėkštės didumo. Nors mes teoriškai arba apskritai ir pripažįstame, kad tam tikras moralės priesakas yra geras ir šventas, praktiškai galime nekliudomai jį atmesti tam tikroje vietoje, tam tikru laiku, individualiai atmesti kaip blogą ir nenaudingą. Net aukščiausia, švenčiausia ir bendriausia teisė galioja tikrai tam tikrose ribose, o tam tikrose ribose net baisiausias neteisėtumas gali būti teisė. Tiesa, esama amžino skirtumo tarp tariamų ir tikrų interesų, tarp *passion* ir *raison*, tarp esminių, vyraujančių, visuotinių, pripažintų reikmių bei polinkių ir atsitiktinių, šalutinių, ypatingų užgaidų. Bet šis skirtumas nesukuria atskirų — gėrio ir blogio — pasaulių. Šis skirtumas yra ne pozityvus, visuotinis, pastovus, absoliutus, o tik santykinis. Jis, kaip ir skirtumas tarp to, kas gražu ir kas biau, priklauso nuo vertintojo individualybės. Kas vienu atveju yra tikra, įsakmi reikmė, kitu atveju — antraeilis, šalutinis, smerktinas polinkis.

Moralė yra suvestinė sąvoka, apimanti skirtingiausius, vienas kitam prieštaraujančius dorovės įstatymus, kurių bendras tikslas yra taip tvarkyti žmonių poelgius jų pačių ir kitų atžvilgiu, kad dabartyje būtų atsižvelgiama ir į ateitį, greta vieno dalyko — ir į kitą, greta individo — ir į rūšį. Pavienis žmogus jaučiasi esąs silpnas, nepajėgus, ribotas. Jis turi save papildyti kitais, visuomene, taigi, norėdamas gyventi, turi leisti gyventi kitiems. Atsižvelgimas, kuris išplaukia iš šios tarpusavio priklausomybės, ir yra tai, kas vadinama žodžiu „moralė“.

Pavienio žmogaus silpnumas, bendravimo reikmė yra pagarbos artimui, moralės pagrindas arba priežastis. Kaip šios reikmės turėtojas žmogus yra visuomet individualus, taip visuomet individuali, kartais daugiau, kartais mažiau, yra ir pati reikmė. Kaip artimieji yra visuomet skirtingi, taip visuomet skirtingai į juos ir atsižvelgiama. Konkretaus žmogaus moralė yra konkreti. Kaip „žmonijos apskritai“ sąvoka yra abstrakti bei tuščia, taip abstrakti bei tuščia ir „dorovės apskritai“ sąvoka, taip nepraktiški ir bevaisiai yra ir tie etiniai įstatymai, kuriuos bandoma išvesti iš šios miglotos idėjos. Žmogus yra gyva asmenybė, kuri savyje turi savo labą ir savo tikslus, o tarpininku tarp savęs ir pasaulio — reikmes, interesus ir kuri paklūsta visiems be išimties įstatymams tik tol ir tik tiek, kiek verčia jos interesus. Individo moralinė pareiga ir prievolė niekada nėra stipresnė už jo interesus. Tai, kas viršija, yra *materiali* bendrybės galia atskirybės atžvilgiu.

Jeigu mes proto uždavinį apibrėžiame kaip moralinio teisingumo išaiškinimą, tai vieningas, mokslinis rezultatas gali būti pasiektas tik su sąlyga, kad mes prieš tai sutarsime dėl asmenų arba santykių, dėl ribų, kuriose turi būti apibūdintas tas visuotinis teisingumas, taigi, kad mes ieškosime ne teisių apskritai, o sąlygotų, tam tikras prielaidas atitinkančių teisių, kad mes patikslinsime užduotį. Prieštaringas moralės apibrėžimas, jos nevienodas aiškinimas išplaukia iš klaidingai suprastos užduoties. Ieškoti teisingumo be tam tikro jutimiškumo kiekio, neapribojant medžiagos, yra tokia pat spekuliacija, kaip ir bandymas gamtą tirti, ne-

siremiant jutomis. Siekimu pozityviai apibrėžti moralę, remiantis vien tik pažinimo aktais arba vien tik protu, pasireiškia filosofinis tikėjimas apioriniu pažinimu.

„Iš tikrųjų,— sako Makolėjus (Macaulay) savo Anglijos istorijoje, kur jis kalba apie maištą prieš smurtišką ir žiaurų Jokūbo II valdymą,— neįmanoma tiksliai nubrėžti ribos tarp teisėto ir neteisėto sukilimo. Tai išplaukia iš skirtumo tarp teisėtumo ir neteisėtumo prigimties ir gali būti pastebėta visose etikos srityse. Gero poelgio nuo blogo neįmanoma taip tiksliai atskirti, kaip apskritimo nuo kvadrato. Yra riba, kur dorybė ir yda pereina viena į kitą. Kas imtusi nubrėžti griežtą liniją tarp drąsos ir pramušgalviškumo, tarp atsargumo ir bailumo, tarp dosnumo ir išlaidumo? Kas gali nustatyti, kaip toli turi siekti malonė nusikaltimo atžvilgiu, kur ji jau nebe malonė, o pražūtingas silpnumas?“

Negalimumo tiksliai nubrėžti tokią ribą priežastis — ne skirtumas tarp teisėtumo ir neteisėtumo prigimties, kaip mano Makolėjus, o išankstinis nusistatymas, kuris pripažįsta neribotą teisę, pozityvias dorybes ir ydas, kuris nepakyla iki požiūrio, kad kas nors gera ir drąsu, teisinga ir bloga gali būti tik vertinančiojo subjekto, o ne paties objekto atžvilgiu. Drąsa atsargaus žmogaus akyse atrodo pramušgalviškumu, o atsargumas drąsaus žmogaus akyse — bailumu. Sukilimas prieš esamą vyriausybę visuomet yra teisėtas tik sukilėliams, o tie, prieš kuriuos sukiinama, visuomet jį laiko neteisėtu. Joks poelgis negali būti teisingas apskritai, absoliučiai teisingas arba neteisingas.

Vienos ir tos pačios žmonių savybės, priklausomai nuo poreikių ir pritaikymo, laiko ir vietos, yra tai geros, tai blogos. Vienu atveju reikalingas išsisukinėjimas, gudrumas ir klastingumas, kitu — ištikimybė, tiesumas ir atvirumas. Vienu atveju į tikslą ir gerovę veda gailestingumas ir švelnumas, kitu — beatodairiškas kruvinas griežtumas. Kokios nors žmogiškosios savybės *kiekis*, jos *didesnis arba mažesnis* naudingumas apsprendžia skirtumą tarp dorybės ir nedorybės.

Tiktai tiek, kiek protas gali išmatuoti tam tikros savybės, priesako ar poelgio *kiekybinį* teisėtumą, jis gali skirti teisėtumą ir neteisėtumą, dorybę ir nedorybę. Ne kategorinis imperatyvas, ne etinė priedermė pagrindžia tikrąją praktinę teisę, o priešingai, etikos pamatas yra tikrasis jutiminis *teisėtumas*. Protui apskritai nuoširdumas nėra geresnė būdo savybė už klastingumą. Tiktai todėl, kad nuoširdumas kiekybiškai, t. y. dažniau, labiau, visuotiniau, naudingesnis už klastingumą, jam teikiame pirmenybę. Iš to matyti, kad mokslas apie teisingumą tiktai tiek gali būti praktikos vadovas, kiek praktika savo ruožtu yra mokslo prielaida. Mokslas negali pamokyti praktikos daugiau, negu jis pats iš praktikos yra išmokęs. Mokslas negali iš anksto apibrėžti žmogaus poelgių, nes jis tikrovę gali tik patirti, o ne numatyti, nes kiekvienas žmogus, kiekviena situacija yra nauji, pirminiai, originalūs, niekad anksčiau nepasitaikę, nes proto galimybės apsiriboja aposterioriniais sprendimais.

Teisė apskritai, arba teisė savaime, yra teisė į dausus, *spekulyatyvus noras*. *Moksliai visuotinei* teisei reikia konkrečių, jutiminių prielaidų,

kurios leistų apibrėžti tai, kas visuotina. Mokslas — ne kokia dogmatinė pranašystė, kuri galėtų pasakyti: šitas dalykas yra teisingas, nes jis kaip teisingas yra pažintas. Mokslo rezultatams gauti reikia išorinio pamato. Mokslas gali pažinti teisingumą tik tiek, kiek teisingumas yra teisingas. *Būtis* yra mokslo medžiaga, prielaida, sąlyga, pamatas.

Iš to, kas pasakyta, išplaukia reikalavimas tirti moralę ne spekuliatyviai arba filosofiskai, o induktyviai arba moksliskai. Mes turime stengtis pažinti ne absoliučiai, o tik santykinai visuotines teises ir visuomet laikyti moraliniu proto uždaviniu tik tokias teises, kurios remiasi iš anksto duotomis prielaidomis. Tada tikėjimas dorovine pasaulio tvarka pavirsta žmogiškosios laisvės įsisąmoninimu. Proto, žinojimo arba mokslo pažinimas apima visų etinių maksimų riboto teisingumo pažinimą.

Tai, kas darė žmogui išganingumo, vertingumo, dieviškumo įspūdį, jis užkeldavo ant tikėjimo altoriaus kaip aukščiausiąjį gėrį: egiptietis — katę, o krikščionis — tėvišką malonę. Kai žmogaus reikmės kadaise jį privedė prie tvarkos ir drausmės, išganingas įstatymo vaidmuo sukėlė tokią aukštą žmogaus nuomonę apie nežemišką to įstatymo kilmę, kad jis nuosavą tvarinį ėmė laikyti dievo dovana. Pelėkautų išradimas arba kitos geradariškos naujovės išstūmė kates iš jų aukštos padėties. Ten, kur žmogus tampa savo paties viešpačiu, savo paties apsauga ir parama, kur jis pats numato, ten bet kokia kita apvaizda pasidaro nereikalinga, o, žmogui subrendus, globa iš aukščiau tampa įkyri. Žmogus yra pavylus! Jis viską beatodairiškai pajungia savo interesams: ir dievą, ir įstatymą! Net jeigu koks nors priesakas, ištikimai tarnaudamas, įgijo seną ir svarų autoritetą, naujos, priešingos reikmės dievišką instrukciją pažemina iki žemiško reikalavimo, seną teisę paverčia nauju neteisėtumu. Senai žiauriai bausmės taisyklei „akis už akį, dantis už dantį“, kurią hebrajai gerbė kaip moralinio elgesio saugotoją, krikščionis gana lengvapėdiškai neteikia jokios pagarbos. Jis pažino taikingumo palaimą, paskelbė šventu nuolankų pakantumą ir ant ištuštėjusio altoriaus užkėlė romų reikalavimą atsukti kairiąją ausį, jei dešinioji jau pakankamai apskaldyta. Ir mūsų nominaliai vis dar krikščioniškais, o iš tikrųjų visiškai antikrikščioniškais laikais anksčiau taip gerbtas pakantumas jau seniai yra išėjęs iš apyvartos.

Kaip kiekvienas tikėjimas turi savo ypatingą dievą, taip kiekvienas laikas — savo ypatingą teisę. Ta prasme tiek religija, tiek ir moralė teisėtai garbina savo šventenybes; bet jos tampa arogantiškos, kai nori aprėpti plačiau, negu gali, kai jos tai, kas tik tam tikru laiku ir tik tam tikromis aplinkybėmis yra dieviška ir teisinga, mėgina priskirti visiems kitais santykiams kaip besąlygišką, absoliutų, nuolatinį dalyką, kai jos vaistą savo individualiai ligai gydyti paverčia šarlataniška universalios medicinos priemone, kai jos per išpuikimą pamiršta savo kilmę. Iš pradžių individuali reikmė padiktuoja įstatymą, o paskui žmogus su visomis savo reikmėmis turi šokti ant plonos šios taisyklės virvės. Iš pradžių tikras gėris yra teisėtas, o paskui teigiama, kad tiktai pripažinta teisė esanti tikrai gera. Štai kas blogiausia: paskelbtam įstatymui negana,

kad jis laikomas teisingu tam tikram laikui, tam tikrai tautai ar kraštui, tam tikrai klasei arba kastai; jis nori viešpatauti visame pasaulyje, nori būti teise apskritai, panašiai kaip piliulė norėtų būti vaistu apskritai, gydančiu nuo visko: ir nuo viduriavimo, ir nuo vidurių užkietėjimo. Panaikinti šitą išpuikusį įgaliojimų viršijimą, nupešti gaidžiui povo plunksnas yra užduotis pažangos, išvedančios žmogų už leistinių ribų, išplečiančios jo pasaulį ir grąžinančios atimtą laisvę jo prislėgtiems interesams. Persikėlimas iš Palestinos į Europą, kur uždraustos kiaulienos valgymas nebesukelia tokių blogų pasekmių, kaip šašai ir niežai, savaime išlaisvina mus nuo to, nors kadaise ir dieviško, bet dabar jau beprasmiško apribojimo. Tačiau pažanga nuo kokio nors dievo ar teisės galionus nuplėšia ne tam, kad juos prisiūtų kam nors kitam: tai būtų tik pakeitimas, o ne pasiekimas. Vystymasis neištrėmia tradicinių šventųjų iš krašto, jis tiktai išstumia juos iš užgrobtų *visuotinybės* žemių į jų *ypatingą* sritį. Jis išima kūdikį iš vonelės ir tada išpila vandenį. Dėl to, kad katė prarado šventumo aureolę ir nustojo buvusi dievybe, ji nenustojo gaudžiusi pelių, ir nors žydų įsakymai periodiškai apsiplauti jau seniai užmiršti, švarumas tebėra pelnytai gerbiamas. Tiktai ekonomiškam senojo palikimo tvarkymui mes esame dėkingi už dabartinį civilizacijos turtingumą. Vystymasis yra toks pat konservatyvus, kaip ir revoliucingas, ir kiekviename įstatyme atranda tiek pat neteisėtumo, kiek ir teisės.

Tiesa, žmonės, tikintieji pareiga, jaučia skirtumą tarp moralinės ir įstatyminės teisės; tačiau jų suinteresuotas šališkumas neleidžia jiems suprasti, kad kiekvienas įstatymas iš pradžių yra moralinės kilmės ir kad kiekviena konkreti moralė vystydama nustumka iki paprasto įstatymo. Jie tai supranta, jei kalbama apie kitus laikus ir kitas klases, bet tik ne apie jų pačių. Kinų ir lapių įstatymuose atpažįstamos kinų ir lapių reikmės. Tačiau daug aukštesnis yra buržuazinio gyvenimo kodeksas! Mūsų šiandieniniai institutai ir moraliniai vaizdiniai yra arba gamtos ir proto amžinos tiesos, arba grynosios sąžinės orakulo nekintami nurodymai. Tarytum barbaras turėtų nebarbarišką protą, tarytum turkas turėtų neturkišką, žydas — nežydišką sąžinę, tarytum žmogus galėtų prisitaikyti prie sąžinės; kai iš tikrųjų yra atvirkščiai — sąžinė taikosi prie žmogaus!

Tas, kas žmogaus paskirtį apriboja principu: „Mylėk dievą ir jam tarnauk, kad vėliau pasiektum amžiną laimę“, tegul sau prietaringai pripažįsta paveldėtus savo moralės priesakus ir pagal juos gyvena. Bet tas, kas savo tikslu laiko vystymąsi, švietimą, žemišką žmogaus laimę, tam šių priesakų kilmės klausimas jokių būdu nėra beprasmiškas. Tiktai individualios laisvės įsisąmoninimas sukuria ryžtingai pažangai būtiną neatsižvelgimą į kieno nors kito taisykles, išlaisvina mus nuo iliuzorinio idealo bei geresnio pasaulio apskritai siekimo ir grąžina mus prie konkrečių mūsų meto ir individualybės interesų. Kartu jis sutaiko mus su esamu tikruoju pasauliu, kurį mes dabar laikome ne nepavykusių įgyvendinimu to, kas *turi būti*, o esama tvarka to, kas *gali būti*. Pasaulis visuomet teisingas. Tai, kas yra, turi būti — ir turi pasikeisti ne anksčiau, negu pasikeičia. Kur yra tikrovė, jėga, ten savaime yra ir teisė, t. y. teisingumo

formulavimas. Bejėgiškumas iš esmės neturi jokios kitos teisės, kaip tik iš pradžių tapti stipresniu už kitas jėgas, kad paskui įteisintų savo slopinimą reikmę. Kaip istorijos samprata paaiškina mums praeities religijas, papročius, institutus ir pažiūras ne tiktai iš negatyvios, juokingos, atgyvenusios pusės, bet ir iš pozityvios, protingos, būtinos,— pavyzdžiui, gyvulių sudievinime mes atskleidžiame sudvasintą jų naudingumo pripažinimą,— taip dabarties samprata parodo mums dabartinių dalykų padėtį ne tiktai iš jos trūkumų pusės, bet ir kaip protingą bei būtiną išvadą iš anksčiau buvusių prielaidų.

c) Šventumas

Žinomas sakiny: „Tikslas pašventina priemones“ yra praktiškai suformuluota moralinė teorija. Dviprasmiškai ją suprantant, ši maksima gali būti iškeliama kaip bendras priekaištas mums ir jėzuitams. Jėzaus ordino gynėjai stengiasi ją pavaizduoti piktavališku jo kliento šmeižimu. Tuo tarpu mes norime pasisakyti ne už ar prieš, o išnagrinėti dalyką iš esmės, pagrįsti tą sakinį kaip teisingą, protingą ir pamėginti reabilituoti jį visuomenės akyse.

Pačiam bendriausiam prieštaramui panaikinti turėtų užtekti supratimo, kad priemonė ir tikslas yra labai santykinės sąvokos, kad visi konkretūs tikslai yra priemonės ir visos priemonės — tikslai. Kaip nėra griežto skirtumo tarp didelių ir mažų dalykų, tarp teisės ir neteisėtumo, tarp dorybės ir nedorybės, lygiai taip pat mes negalime griežtai atskirti priemonės nuo tikslo. Kiekvienas veiksmas, paimtas atskirai ir suprantamas kaip visuma, yra savitikslis, ir tie įvairūs momentai, į kuriuos suskyla net pats trumpiausias veiksmas, yra jau priemonės. Būdamas susijęs su kitais veiksmais, kiekvienas atskiras veiksmas yra priemonė, kartu su kitais nukreipta į bendrą tikslą. Veiksmai patys savaime nėra nei priemonės, nei tikslai. Savyje ir sau nėra nieko. Kiekviena būtis santykinė. Daiktai yra tai, kas jie yra tiktai tarpusavio santykiuose ir dėl tų santykių. Aplinkybės keičia dalykus. Tiek, kiek greta kiekvieno veiksmo yra ir kitų veiksmų, jis yra priemonė, jis turi savo tikslą už savęs, visumoje; tačiau tiek, kiek kiekvienas veiksmas yra uždaras, jis yra tikslas, kuriame glūdi jo priemonės. Mes valgome, kad gyventume; bet tiek, kiek mes valgydami gyvename, mes gyvename, kad valgytume. Gyvenimo santykis su jo funkcijomis yra toks pat, kaip tikslo su jo priemonėmis. Kaip gyvenimas yra tiktai sąvoka, apimanti gyvenimo funkcijas, taip tikslas — sąvoka, apimanti jo priemones. Skirtumas tarp priemonės ir tikslo gali būti redukuotas į skirtumą tarp atskirybės ir bendrybės. Ir visi abstraktūs skirtumai gali būti redukuoti į šią vieną skirtumą, nes pati abstrahavimo ar skyrimo galia gali būti redukuota į sugebėjimą atskirti atskirybę nuo bendrybės. Bet šitam skyrimui reikia medžiagos, duomenų, tam tikro jutiminių reiškinių rato, kaip prielaidos, kuria remiantis jis gali būti realizuotas. Jei šitas veiksmų arba funkcijų ratas yra duotas, kitaip tariant,

jei mūsų objektas — iš anksto numatytas įvairių veiksmų kiekis, tai visumą mes vadiname tikslu, o kiekvieną didesnę ar mažesnę rato dalį, kiekvieną atskirą funkciją — priemone. Ar tam tikras veiksmas yra tikslas ar priemonė, priklauso nuo to, kaip mes jį nagrinėjame — ar kaip visumą jį sudarančių momentų atžvilgiu, ar kaip dalį jo ryšio su kitais veiksmais atžvilgiu. Apskritai, jei mes bandysime aprėpti *visus* žmonių veiksmus kaip vieną visumą, jei mūsų objektas bus žmonių veiksmų visuma, tai tuomet bus tiktai *vienas* tikslas: *žmonių labas* (das Heil). Šitas labas yra visų tikslų tikslas, paskutinės instancijos tikslas, tikras, autentiškas, visuotinis tikslas, kurio atžvilgiu visi atskiri tikslai yra tiktai priemonės.

Taigi ir mūsų teiginį, kad tikslas pašventina priemones, galima *besąlygiškai* taikyti tiktai turint *besąlygišką* tikslą. Tačiau visi atskiri tikslai yra baigtiniai, sąlygiški. Absoliutus, besąlygiškas tikslas yra tiktai žmonių labas, t. y. tikslas, kuris pašventina visus veiksmus ir poelgius, visas priemones, kol jos jam tarnauja, tačiau kuris jas atmeta, kai tik jos pasidaro savarankiškos ir jam nebetarnauja. Labas ir žodiškai, ir faktiškai yra šventumo (das Heilige) priežastis ir pagrindas. Šventa visada tai, kas naudinga (das Heilsame). Ir čia nereikia užmiršti, kad labas apskritai, tas labas, kuris pašventina visas priemones, yra tiktai abstrakcija, kurios tikrasis turinys yra toks įvairus, kaip įvairūs laikai, tautos arba asmenys, siekiantys to labo. Ir nereikia užmiršti, kad šventumui arba naudingumui apibrėžti reikalingi tam tikri santykiai, kad nė viena priemonė, nė vienas veiksmas nėra šventi patys savaime, o tiktai esant duotoms sąlygoms. Ne tikslas apskritai, o šventas tikslas pašventina priemones. Bet kadangi kiekvienas tikras, ypatingas tikslas yra tiktai santykinai šventas, jis gali savo priemonės pašventinti irgi tiktai santykinai.

Priekaištai, kurių susilaukia mūsų maksima, yra nukreipti ne tiek prieš ją pačią, kiek prieš klaidingą jos taikymą. Atsisakoma pripažinti jos teisingumą, vadinamiesiems šventiems tikslams pasiekti leidžiama naudoti tik ribotas priemones, nes sąmonės gilumoje glūdi įsitikinimas, kad šitie tikslai tėra tik ribotai šventi. Antra vertus, tuo teiginiu mes tik norime pasakyti, kad įvairios nominaliai šventos priemonės ir tikslai yra šventi ne todėl, kad juos šventais laiko kažkoks autoritetas, kad jie yra kokio nors rašto, sąžinės arba proto priesakai, o tik todėl ir tada, kai jie atitinka bendrą visų tikslų ir priemonių tikslą, kai jie atitinka žmonių labą. Mūsų tikslo teorija visiškai nesako, kad mes šventajam tikėjimui turime aukoti meilę ir ištikimybę, bet ji nesako ir priešingo dalyko — kad mes meilei ir ištikimybei turime aukoti tikėjimą. Ji tiktai konstatuoja faktą, kad tais atvejais, kai aukščiausias tikslas yra duotas per jutiminius polinkius ir aplinkybes, visos jam prieštaraujančios priemonės yra blogos, ir atvirkščiai, — kad blogos apskritai priemonės laikino ir individualaus labo atžvilgiu įgyja laikiną ir individualų pašventinimą. Ten, kur taikingumas iš tiesų laikomas geru tikslu, karas yra bloga priemonė. Ir atvirkščiai, kai žmogus savo labo siekia karu, žudynės ir gaisrai yra šventos priemonės. Kitaip sakant, kad mūsų protas galėtų teisingai nustatyti tai, kas šventa, jam reikia prielaidų — tam tikrų materialinių santykių arba

faktų; jis gali nustatyti tai, kas šventa, ne *apskritai*, ne a priori, ne filosofškai, o tikrai *konkrečiai*, a posteriori, tikrai empiriškai.

Pripažinti, kad žmonių labas yra visų tikslų tikslas, visų priemonių pašventintojas, atsiribojant nuo visų konkrečių šito labo apibrėžimų, nuo visų asmeninių idėjų apie jį ir tuo pat metu pripažįstant to labo įvairumą,—kartu reiškia suprasti, kad priemonės apskritai yra ne daugiau šventos už patį tikslą. Jokia priemonė, joks veiksmas nėra pozityviai šventas arba naudingas. Pagal aplinkybes ir sąlygas ta pati priemonė yra tai gera, tai bloga. Tam tikras dalykas tikrai tada yra geras, kai geros jo pasekmės, tikrai todėl, kad gėris (das Gute) yra jo rezultatas, jo tikslas. Melas ir apgaulė yra blogi tikslai todėl, kad mums blogos jų pasekmės, kad mes nenorime būti apgauti. Tuo tarpu turint reikalą su šventu tikslu, melu ir apgaule pagrįsti manevrai vadinami karine klasta. Jeigu tikintysis laiko skaistybę gėriu, nes taip įsakė dievas, tai mes su juo nesiginčysime, bet kas dorybę gerbia dėl dorybės ir nedorybę niekina dėl nedorybės, t. y. dėl jų pasekmių, tas kartu sutinka, kad jis sveikatai aukoja kūno geidulius, kitaip sakant, kad tikrai tikslas pašventina priemones.

Krikščioniškosios pasaulėžiūros požiūriu, šios religijos įsakymai yra absoliučiai geri, geri ir dabarčiai, ir amžinybei, geri, nes krikščioniškasis apreiškimas juos laiko gerais. Ji nežino, kad, pavyzdžiui, jos dorybė par-excellence, specifiskai krikščioniška susilaikymo dorybė, įgijo savo vertę tikrai kaip atsvara ištirkusiai pagoniškai prabangai, o protingų, apdairių malonumų atžvilgiu ji jau visai nebe dorybė. Ji žino vienas priemonės, kurios jai yra geros nepriklausomai nuo jų tikslo, ir kitas, kurios yra blogos irgi nepriklausomai nuo tikslo. Todėl ji visiškai teisėtai priešinasi minėtajai maksimai.

Tačiau šiulaikinė krikščionybė, dabartinis pasaulis praktiskai šitą tikėjimą jau seniai atmetė. Tiesa, žodžiais jis sielą tebevadina dievo atvaizdu, o kūną — dvokiančiu kirmėlių maišu, tačiau darbais jis įrodo, kiek mažai reikšmės turi šitos religinės frazės. Jis mažai rūpinasi ana geresniąja mūsų dalimi ir visą savo dėmesį skiria gėdingam kūnui. Mokslas ir menas, visų sričių produktai naudojami jam pagerbti, jį prašmatniai aprengti, skaniai pavalgydinti, rūpestingai prižiūrėti ir minkštai paguldyti. Ir nors, palyginus su anuo amžinuoju gyvenimu, apie šį žemiškąjį gyvenimą kalbama su panieka, vis tikrai šešios ilgos savaitės dienos skiriamos jo malonumams, tuo tarpu kai dangui tenka vos viena trumpa sekmadienio neatidaus dėmesio valanda. Su tokiu pat buku nenuoseklumu vadinamasis krikščioniškas pasaulis *žodžiais* pasisako prieš mūsų teiginį, kai *iš tikrųjų* jis savo gerovės vardan pašventina gėdingiausias priemones, netgi — tebus tai argumentum ad hominem — valstybinėmis priemonėmis toleruoja prostituciją. Jeigu mūsų konstitucinių valstybių organai susidoroja su buržuazinės santvarkos priešais, juos nuteisdami ir ištremdami, ir motyvuoja šitą nusizengimą išliaupsintam posakiui „nedaryk kitam to, ko nenori kad tau darytų“ visuomeniniu labu, o ištuokos įstatymus — asmenine gerove, tai čia mes turime faktišką patvir-

tinimą, kad tikslas pašventina priemones. Ir jeigu piliečiai perduoda valstybei teises, kurių jie nesuteikia sau, tai net ir mūsų priešininkų požiūriu, tai tėra valstybei perleistos jos valdinių teisės.

Zinoma, jeigu kas buržuaziniame pasaulyje naudojasi melu ir apgaule kaip priemone praturtėti, nors ir turėdamas tikslą paskui užsiimti labdarybe, arba kaip šventas Krispinas vagia odą, kad pasiūtų vargšams batus, tai jo priemonių nepašventina jo tikslas, nes buržuaziniame pasaulyje tas tikslas nėra šventas, o jeigu ir yra, tai tik nominaliai, apskritai, bet ne konkrečiai, *ne šiuo atveju*, nes labdarybė yra tiktai *antraeilio* šventumo tikslas, kuris *pagrindinio tikslo, buržuazinės santvarkos* atžvilgiu gali būti tiktai priemonė, kuris, jeigu tiktai jis prieštarauja šitai savo paskirčiai, praranda net gero tikslo vardą, taigi, kaip jau minėta, tikslas, kuris yra šventas tiktai esant tam tikroms sąlygoms, tiktai toms pačioms sąlygoms esant, tegali pašventinti priemones. Būtina visų gerų tikslų sąlyga yra naudingumas (die Heilsamkeit), kuris, ar jis būtų suprantamas krikščioniška arba pagoniška, feodالية arba buržuazine prasme, visuomet reikalauja, kad tam, kas esminga ir būtina, būtų pajungta tai, kas neesminga ir mažiau būtina; tuo tarpu minėtu atveju labiau vertingą dorumą ir buržuazinį sąžiningumą tektų panaudoti mažiau vertingai labdarybei. „Tikslas pašventina priemones“ — tai, kitais žodžiais, reiškia, kad pajamos, tiek ekonomijoje, tiek ir etikoje, turi kompensuoti įdėtąjį kapitalą. Todėl, jeigu netikinčiojo atvertimą į tikėjimą laikysime geru tikslu, o policinę prievartą — bloga priemone, tai ir šitai ne prieštaraus minėtos maksimos teisingumui, o tiktai rodys, kad ji klaidingai taikoma. Priemonė nėra šventa, nes tikslas nėra geras, nes prievartinis atvertimas į tikėjimą yra ne naudingas, o greičiau žalingas, veidmainiškas tikslas, nes toks atvertimas į tikėjimą nevertas atvertimo vardo arba prievarta yra priemonė, neverta priemonės vardo. Jeigu mums prievartinis atvertimas į tikėjimą ir medinė geležis yra vienodai beprasmiški dalykai, tai kaip mes galime su tokiomis beprasmybėmis, su tokiomis žodinėmis įmantrybėmis, su tokiomis dialektinėmis gudrybėmis ir sofizmais eiti prieš visų faktiškai pripažintą tiesą! Ir jėzuitų priemonės — klasta ir intrigos, nuodai ir žudynės — nėra mums šventos, nes jėzuitų tikslas, pavyzdžiui, jų ordino išplėtimas, praturtinimas ir išaukštinimas, mums tėra tiktai šalutinis tikslas, kuriam turėtų užtekti nekaltų pamokslių, o ne *besąlygiškai* šventas tikslas, ne tikslas à tout prix, kuriam pasiekti mes laikytume leistinomis priemonėmis, priešingas mūsų esminiam tikslui, pavyzdžiui, visuomeniniam arba asmeniniam saugumui. Žudymą, kaip individualų veiksmą, mes laikome amoraliu, nes jis nėra priemonė mūsų tikslui pasiekti, nes mums labiau priimtinas ne kerštas ar žiaurumas, ne savivalė ir savavališkai pasisavinamas teisėjo vaidmuo, o priešingai — teisėtumas ir labiau bešališkas valstybės sprendimas. Bet, kai mes konstituojamės kaip prisieksusiųjų teismas ir pavojingus nusikaltėlius virve ir kirviu padarome nenkenksmingais, argi tai nereiškia, kad tikslas pašventina priemones?

Tie patys žmonės, kurie giriasi, kad jau keletas šimtmečių, kai jie atsikratė Aristoteliu, t. y. tikėjimo autoritetais, ir kad negyvą, tradicinę

tiesą pakeitė gyva ir akivaizdžia tiesa, nagrinėjamu atveju visiškai prieštarauja tokiai savo tendencijai. Klausantis apie kokį nors juokingą atsitikimą, nors jį pasakotų patikimiausias liudininkas, vis dėlto lieka vietos visiškai sąžinės laisvei, nes tai, ką pasakotojas laikė komišku ir juokingu dalyku, klausytojui gali pasirodyti rimta ir fatališka. Istorija paprastai skiriama nuo jos subjektyvaus išpūdzio, kuris apibūdina daugiau pasakotoją, negu pasakojimo objektą. Tuo tarpu kalbant apie gerus tikslus ir blogas priemones, nenorima pastebėti to skirtumo tarp objekto ir jo subjektyvios sampratos, į kurią kaip tik ir atkreipia dėmesį bet kokia kritika. Tokie tikslai, kaip labdarybė, netikinčiųjų atvertimas ir kt., be kokio nors tolesnio svarstymo, a priori, neapgaltotai laikomi gerais ir šventais, nes tokie jie *kažkada* buvo, nors *betarpiškas* išpūdis nurodytais atvejais sako apie juos kaip tik priešingą dalyką, o paskui stebimasi, kad neteisėtas pavadinimas sukelia neteisėtas privilegijas.

Predikatų „geras“ arba „šventas“ vertas tikslai *tas* tikslas, kuris pats yra priemonė, pavaldi tikslų tikslui — žmonių labui. Kur žmogus ieško savo labo buržuaziniame gyvenime, gamyboje ir prekyboje, nevaržomame turto valdyje, ten jo ilgus pirštus apkarpo įsakymas „nevok“; kur, priešingai, kaip spartiečiams, karas yra aukščiausias gėris ir gudrumas — būtina gero kario savybė, ten apgavystės panaudojamos apsukrumui įgyti, ten vagystė sankcionuojama kaip priemonė tikslui pasiekti. Ir dabar barti spartietį už tai, kad jis buvo karys, o ne sąžiningas buržuas, reiškia nesuprasti tikrovės, reiškia nesuprasti, kad mūsų galvos paskirtis yra ne įdiegti į pasaulį tam tikrą faktinę padėtį, o įsisąmoninti, kad tam tikras laikas, tam tikra tauta, tam tikras individas visuomet yra tai, kas jie *gali*, taigi ir *turi būti* tam tikromis sąlygomis.

Tai, kad mes sakiniu „Tikslas pašventina priemones“ viešpataujanti požiūrį apverčiame aukštyn kojomis, nėra peiktina individuali paradokso aistra, o tiksliai taikomas filosofijos mokslas. Filosofija atsirado iš tikėjimo dualistiniu priešingumu tarp dievo ir pasaulio, tarp kūno ir sielos, tarp dvasios ir medžiagos, tarp galvos ir pojūčių, tarp mąstymo ir būties, tarp bendrybės ir atskirybės. Parodyti šį priešingumą yra filosofinio tyrimo tikslas, arba bendras rezultatas. Filosofija atrado savo sprendimą, nustačiusi, kad dievas yra pasauliškas, o pasaulis — dieviškas, kad sielos santykis su kūnu, dvasios su medžiaga, mąstymo su būtimi, proto su jausmais yra visiškai toks pat, kaip vienovės su įvairove arba kaip bendrybės su atskiryste. Filosofija pradėjo nuo klaidingos prielaidos, kad iš vieno, kaip iš pirmo, išplaukia du, trys, keturi, kaip iš jo sekanti įvairovė. Ji užbaigė pažinimu, kad tiesa, arba tikrovė, šią prielaidą apverčia aukštyn kojomis, kad daugialypė tikrovė, jutiminė įvairovė, atskirybė yra tas pirmas dalykas, iš kurio paskui žmogaus smegenų funkcija išveda vienovės arba bendrybės sąvoką.

Nė vienas mokslo pasiekimas nepareikalavo tiek genialumo ir įžvalgumo, kaip šitas mažas spekuliatyvus rezultatas. Bet taip pat nė viena pripažinta mokslo naujovė nesutinka tiek senų, giliai įsišaknijusių kliūčių. Visuose filosofijos pasiekimų nežinančiuose protuose viešpatauja se-

nas tikėjimas gryno, autentiško, visuotinio labo buvimu, labo, kurį atradus būtų sugėdintos visos negrynos, tariamos, atskiros šventenybės, tuo tarpu kai *mums* mąstymo proceso pažinimas atskleidžia, kad ieškomas labas yra smegenų produktas, kuris kaip tik dėl to, kad jis *turi būti* bendras, abstraktus labas, *negali būti* jutiminis arba tikras, t. y. atskiras labas. Kai tikima absoliučiu skirtumu tarp tikro ir netikro labo, nežinoma dvasinių operacijų eigos. *Pitagoras* daiktų esmę laikė skaičių. Jei graikas būtų galėjęs šitą daiktų esmę suprasti kaip galvos arba proto produktą ir skaičių būtų apibrėžęs kaip proto esmę, kaip bendrą arba abstraktų visos dvasinės veiklos turinį, tai būtų išvengta visų tų ginčų, kurie nuo to laiko vyko dėl įvairių absoliučios tiesos formų, dėl „daikto savyje“.

Erdvė ir laikas yra tikrovės visuotinės formos, arba, kaip įprasta sakyti, tikrovė egzistuoja erdvėje ir laike. Todėl kiekvienas tikras labas egzistuoja erdvėje ir laike, o kiekvienas erdvėje ir laike egzistuojantis labas yra tikras. Įvairiausi naudingi dalykai (die Heilsamkeiten), kiek jie yra tokie, skiriasi vienas nuo kito tik savo ilgumu ir platumu, savo apimtimi, savo skaičiumi. Kiekvienas labas, tiek tikras, tiek ir tariamas, mums yra duotas jutiminiame *suvokime*, praktiškai, o ne *proto* sukurtas. Tačiau praktika įvairiems žmonėms ir įvairiais laikais naudingai laiko prieštarlingiausius dalykus. Tai, kas čia vienoje vietoje yra labas, kitur — žala, ir atvirkščiai. Pažinimui arba protui nelieka nieko kito, kaip *skaičiuoti* šituos jutiminio suvokimo duotus naudingus dalykus, remiantis arba įvairiais asmenimis ir laikais, kuriuose jie reikšėsi, arba įvairiais intensyvumo laipsniais, kuriais jie reikšėsi, ir taip atskirti mažus dalykus nuo didelių, neesminius — nuo esminių, atskirybę — nuo bendrybės. Protas negali mums autokratiškai nurodyti tikro labo, jis gali tiktai iš jutimiškai duotų naudingų dalykų kiekio išskirti dažniausius, didžiausius ir bendriausius. Bet nereikia užmiršti, kad tokio pažinimo, arba skaičiavimo, teisingumas remiasi tik tam tikromis, duotomis prielaidomis. Taigi bergždžios yra pastangos surasti tikrą labą apskritai! Praktiškas, vaisingas tyrimas bus tik tada, kai jis pažins tik tam tikrame atskirame reiškinyje esantį labą. Bendrybė yra galima tik tam tikrose ribose. Tačiau įvairiems labo apibrėžimams bendra tai, kad visuomet yra naudinga mažą dalyką aukoti dideliui, neesminį — esminiam, o ne atvirkščiai. Tiek, kiek ši maksima yra teisinga, teisinga ir tai, kad mes geram didelio labo tikslui panaudojame ar pakenčiame blogą mažos žalos priemonę, taigi kad tikslas pašventina priemones.

Jeigu užtektų liberalizmo leisti kiekvienam siekti laimės savaip, tai mūsų požiūrio priešininkai lengvai įsitikintų jo teisingumu. Tačiau visi lieka trumpareigiai ir privatų savo išeities tašką paverčia universaliu. Vien nuosavas labas laikomas tikru, o kitų tautų, laikų ir aplinkybių labas — nesusipratimu, panašiai kaip kiekviena meno kryptis savo subjektyvų skonį skelbia objektyviu grožiu, užmiršdama, kad vienovė yra tik idėjos, minties dalykas, o tikrovės sfera yra įvairovė. Tikrovėje labas yra įvairus, o tikrasis labas yra tiktai subjektyvus pasirinkimas, kuris, kaip ir tas juokingas atsitikimas, kitur gali padaryti kitokį įspūdį, gali

būti netikras labas. Jeigu *Kantas*, *Fichtė* ar kuris nors kitas konkretus filosofas plačiai gvildena žmogaus paskirties klausimą ir paskui dideliame savo ir auditorijos džiaugsmui jį išsprendžia, tai mes juk šiandien iš patyrimo žinome, kad spekuliatyvaus tyrimo būdu galima apibrėžti tikrai savą žmogaus paskirties sampratą, tačiau negalima atskleisti jokio nežinomo, paslėpto objekto. Minčiai, protui turi būti duotas objektas, jo reikalas spręsti, kritikuoti; jis gali skirti tikrą labą nuo netikro, tačiau neturi užmiršti savo ribų, neturi užmiršti, kad tiek jis pats, tiek ir šitas skyrimas yra individualus, kad šitas skyrimas galioja tik tol, kol ir kitiems tas pats objektas sukelia tą patį įspūdį.

Žmonija yra idėja, tačiau žmogus — visuomet atskira asmenybė, kuri savo savitą gyvenimą atranda tikrai per savo savitą elementą, todėl visuotiniam dėsniui paklūsta tikrai dėl asmeninių motyvų. Etinė auka, kaip ir religinė auka, yra tikrai tariamas savęs apribojimas dėl protingo egoizmo, išlaidos, tikintis didesnės naudos. Dorovė, kuri nusipelno šio vardo, o ne ta, kurią geriau būtų vadinti paklusnumu, gali išsilaikyti tik tuomet, kai suprantama jos vertė, jos gerumas, jos naudingumas. Iš interesų skirtingumo plaukia partijų skirtingumas, iš tikslų skirtingumo — priemonių skirtingumas. Mažiau svarbiais klausimais tai patvirtina ir absoliučios moralės atstovai.

Tjeras savo prancūzų revoliucijos istorijoje pasakoja apie ypatingą situaciją 1796 m., kai patriotams priklausė politinė valdžia, o rojalistams — revoliucinė agitacija, todėl revoliucijos šalininkai, kurie turėjo būti už neribotą laisvę, reikalavo represinių priemonių, o opozicija, kuri slaptomis linko daugiau į monarchiją, o ne į respubliką, reikalavo neribotos laisvės. „Štai kaip stipriai partijos yra priklausomos nuo savo interesų“, — baigdamas pažymi jis, tarytum tai būtų anomalija, o ne natūrali, būtina, neišvengiama pasaulio eiga. Tačiau jeigu reikalas liečia pagrindinius buržuazinės santvarkos įstatymus, tai viešpataujantios klasės moraliniai atstovai yra pakankamai egoistiški — jie neigia jų priklausomybę nuo savo interesų ir vaizduoja juos amžiniais metafiziniais pasaulio dėsniais, savo viešpatavimo ramsčius — amžiniais žmonijos ramsčiais, savo priemones — vienintelėmis šventomis, o savo tikslą — galutiniu. Kai tam tikra epocha arba klasė savo atskirus tikslus ir priemones skelbia absoliučiu žmonijos labu, tai — pražūtinga apgaulė, žmogiškosios laisvės vagystė, mėginimas sustabdyti istorijos vystymąsi. Mada iš pradžių užfiksuoja skoni, o dorovė — interesus, o paskui siekiama, kad vienu atveju drabužiai, o kitu — veiksmai atitiktų nustatytą pavyzdį. Valdžia, norėdama išsilaikyti, būtinai naudoja prievartą ir verčia neklusnuosius nusilenkti. Interesas ir pareiga yra jeigu ir ne sinonimai, tai vis dėlto labai artimos sąvokos. Interesas yra daugiau konkretus dabartinis, apčiuopiamas labas, o pareiga — išplėstinis, taip pat ir ateitį apimantis bendras labas. Jeigu interesus siekia greičiausiai apčiuopiamo gėrio — skambančio kapšelio, tai pareiga reikalauja, kad mes neišleistume iš akių ne tik dalies, bet ir visumos, ne tik dabartinių, artimiausių, bet ir tolimesnių, ateities dalykų, ne tik kūno, bet ir dvasios gerovės. Pareiga

rūpinasi taip pat ir širdimi, ir socialinėmis reikmėmis, ateitimi, sielos labu, trumpai tariant, interesais kaip visuma, ir liepia mums atsisakyti pertekliaus, kad pasiektume ir išlaikytume tai, kas būtina. Taigi tavo pareiga yra tavo interesas, o tavo interesas — tavo pareiga.

Jei mūsų idėjos turi prisitaikyti prie tiesos arba tikrovės, o ne atvirkščiai — tiesa prie mūsų idėjų arba minčių, tai mes to, kas teisinga, šventa ir dora, nepastovumą turime pripažinti natūraliai būtinu ir tikru dalyku, palikdami asmenybei ir teoriškai tą laisvę, kurią ji turi praktiškai, turime pripažinti, kad ji ir buvo, ir bus laisva nustatyti įstatymus pagal savo reikmes, o ne pagal tokias neaiškias, nerealias ir negalimas abstrakcijas, kaip teisingumas arba dorovė. Kas yra teisingumas? Sąvoka to, kas laikoma teisinga, taigi individuali sąvoka, kurią skirtingi asmenys skirtingai supranta. Tikrovėje yra tiktai pavienės konkrečios, atskiros teisės, o paskui pasirodo žmogus ir išveda iš jų teisingumo sąvoką, panašiai, kaip jis iš įvairių medžių sudaro medžio apskritai sąvoką arba iš materialių daiktų — materijos idėją. Kaip neteisinga yra paplitusi pažiūra, kad materialūs daiktai susideda ar kyla iš materijos, taip neteisingas tikėjimas, kad moraliniai arba civiliniai įstatymai yra atsiradę iš teisingumo idėjos.

Dorovinė žala, kurią atneša mūsų realistinė, arba, jeigu norite, materialistinė, moralės samprata, nėra tokia didelė, kaip atrodo. Nereikia abejoti, kad dėl to mes iš socialinių būtybių pavirsime įstatymų nepaisančiais hanibalais ir atsiskyrėliais. Laisvę ir teisėtumą glaudžiai susieja mūsų poreikis bendrauti, ir todėl mes esame priversti ir kitiems leisti gyventi šalia mūsų. Kas dėl savo sąžinės arba kitų spiritualistiškai dorovinių motyvų susilaiko nuo neteisėtų veiksmų, neteisėtų plačiąja žodžio prasme, tas arba susiduria tik su labai mažomis pagundomis, arba yra tokio romaus būdo, kad natūralių ir įstatymo skiriamų bausmių daugiau negu užtenka išlaikyti jį nustatytuose rėmuose. Ten, kur bausmės nepadedą, bejėgė ir moralė; priešingu atveju ji turėtų slaptomis sulaikyti tikinčiuosius lygiai taip pat, kaip netikinčiuosius sulaiko visuomenė, tuo tarpu kai iš tikrųjų mes sutinkame daugiau tikinčiųjų sukčių, negu netikinčiųjų plėšikų. Tai, kad pasaulis, kuris *žodžiais* teikia dorovei tokią didelę socialinę vertę, *faktiškai* yra persisunkęs mūsų idėja, rodo tas didžiulis dėmesys, kurį jis skiria baudžiamajam kodeksui ir policijai. Ir kovojame mes ne prieš moralę, net ne prieš tam tikrą jos formą, o tiktai prieš tą aroganciją, kuri *tam tikrą* jos formą laiko *absoliučia* dorove apskritai. Mes laikome dorovę amžinai šventu dalyku, kiek ji išreiškia tai, kad žmonės, siekdami abipusio gėrio, turi atsižvelgti ir į save, ir į kitus. Tačiau šito atsižvelgimo pobūdį ir laipsnį laisvai nustato individas. O tai, kad valdžia, viešpataujanti klasė arba dauguma savo specifinės reikmes paverčia rašytine teise, yra taip pat natūralu, kaip ir tai, kad žmogui marškiniai yra arčiau kūno, negu švarkas. Tačiau dėl to laikyti rašytinę teisę absoliučia teise, neperžengiama žmonijos riba mums atrodo visiškai nereikalinga ir net žalinga, nes tai mažina ateičiai reikalingą pažangos energiją.